

VOL. 1 NO. 5 (2025)

JOURNAL OF
INTERNATIONAL
SCIENCE
NETWORKS

<https://bestjournalup.com/index.php/jisn/issue/archive>

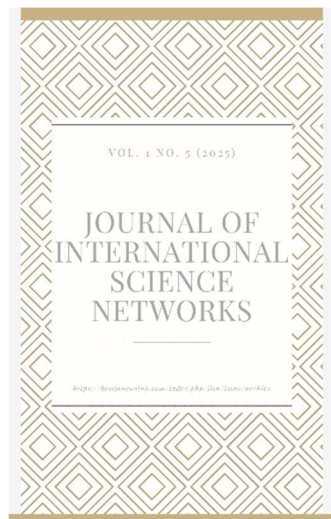

TOVAR-MODDIY ZAXIRALARINI HISOBGA OLISH. QAYTARIB BO'LMAYDIGAN QARZLAR VA DEBITORLIK QARZLARINI HISOBGA OLISH

Otashev Jahongir Burkhanovich

International School of Finance Institute of Technology and Science "Buxgalteriya hisobi" kafedrası o'qituvchisi

e-mail: jahongirotashev7@gmail.com

ANNOTATION:

Ushbu maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarning tovar-moddiy zaxiralarini hisobga olish, ularning baholash usullari, buxgalteriya hisobidagi aks ettirilishi, shuningdek qaytarib bo'lmaydigan qarzlar va debitorlik qarzlarini hisobga olish masalalari yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy buxgalteriya tizimida bu aktivlarning rolga baho berilgan va amaliy takliflar keltirilgan.

KEYWORDS:

tovar-moddiy zaxiralar, qaytarib bo'lmaydigan qarzlar, debitorlik qarzlari, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot.

Accepted Date:

May 25, 2025,

Published Date:

May 31, 2025

Journal Website:

<https://bestjournalup.com/index.php/jisn/issue/view/jisn5>

License

This work is licensed under
a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, samarali ishlab chiqarish faoliyatini yuritish uchun tovar-moddiy zaxiralarga, debitorlik qarzariga va ularning tahliliga alohida e'tibor qaratadi. Ayniqsa, buxgalteriya hisobi orqali mazkur aktivlarning to'g'ri va ishonchli aks ettirilishi moliyaviy hisobotlarning aniqligini ta'minlaydi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar darajasida tovar-moddiy zaxiralar yirik miqdordagi moliyaviy resurslar qo'yilmasini talab etuvchi obyektlar jumlasiga kiradi va shuning uchun ular xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish yoki marketing siyosatini belgilab beradigan muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, xo'jalik yurituvchi subyektlarning ko'pchiligi odatda ularga yetarli darajada e'tibor berishmaydi va doimo mavjud bo'lishi lozim bo'lgan zaxiralar bo'lgan ehtiyojga baho berishmaydi. Buning natijasida, ular tovar-moddiy zaxiralarga ko'zlangan darajadan ortiqcha mablag'lar sarflashlariga duch kelishadi.

2-sonli BHXSda tovar-moddiy zaxiralarga quyidagicha ta'rif berilgan:

Tovar-moddiy zaxiralar – bu quyidagi aktivlardir:

- odatdagi faoliyat doirasida sotish uchun mo'ljallangan;
- bunday sotuv uchun ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan;
- ishlab chiqarish jarayonida yoki xizmatlar ko'rsatilishida foydalanilishi ko'zlangan xomashyo va materiallar ko'rinishidagi aktivlar.

Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning mohiyati va tartibi. Tovar-moddiy zaxiralar – bu ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, sotiladigan yoki kelgusida qayta ishlanadigan materiallar, xom ashyo, tayyor mahsulotlar va boshqa moddiy resurslardir. Ular buxgalteriya hisobida 2-bob "Tovar-moddiy zaxiralar" bo'yicha aks ettiriladi.

Bugungi kunda avvalo, tovar-moddiy zaxiralarning tarkibi, holati, harakati, miqdori, sotib olinishi yoki ishlab chiqarilishi, baholash va qayta baholash tartiblariga e'tibor berish lozim. Buxgalteriya hisobining ma'lumotlari o'zida mahsulotning tannarxini kamaytirish imkoniyatlarini – moddiy boyliklardan unumli foydalanish, sarflar me'yorini pasaytirish, tovar-moddiy qiymatliklarning talabga javob beradigan darajadagi saqlash, qo'riqlash, shuningdek tovar-moddiy zaxiralar hisobining to'g'ri yuritilishi va boshqalar to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirishi lozim.

Tovar-moddiy zaxiralarning buxgalteriya hisobiga qo'yiladigan asosiy talablar:

- tashkilot bo'linmalarida zaxiralar harakatining ombor hisobi va tezkor hisobi ma'lumotlarining buxgalteriya hisobi schyotlari ma'lumotlariga muvofiqligini;

- moliyaviy hisobotda aks ettirilgan TMZlar bo'yicha ma'lumotlarning haqqoniyligini;

- zaxiralar miqdori va bahosinng buxgalteriya hisobi tezkorligini;

- zaxiralarning harakatlanish jarayoni (kelib tushishi, joylashtirilishi va chiqib ketishi) va shuningdek haqiqiy mavjudligini to'laqonli va uzluksiz tartibda to'la aks ettirishni;

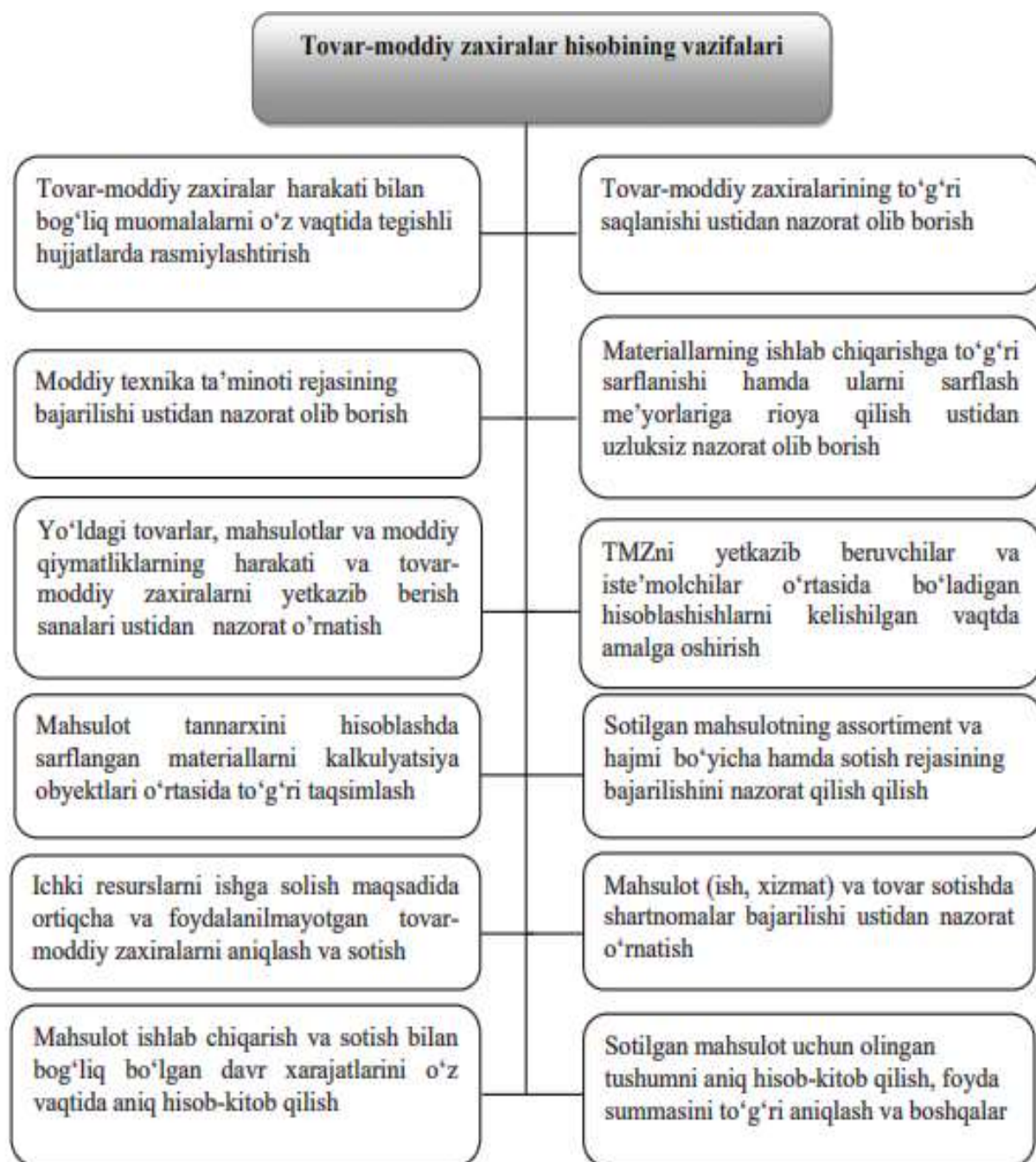
- tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha (aylanmalari va qoldiqlari bo'yicha) sintetik hisob ma'lumotlarining analitik hisob ma'lumotlariga muvofiqligini ta'minlash.

Ushbu talablarni bajarish maqsadida buxgalteriya hisobi oldiga bir qancha vazifalar qo'yiladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni ma'lum muddatga (masalan, moliyaviy hisobotni tuzish sanasigacha) bo'lgan davrda xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida bo'lgan barcha zaxiralar, ular qayerda joylashgan bo'lishidan qat'iy nazar, tovar-moddiy zaxiralarga olib boriladi. Ya'ni, buyumni xo'jalik yurituvchi subyektning tovarmoddiy zaxiralarga o'tkazishning xal qiluvchi mezonini bo'lib uning mazkur buyumga bo'lgan mulkiy

huquqi hisoblanadi. Shu bilan birga, xo'jalik yurituvchi subyektga tegishli hududda boshqa jismoniy va yuridik shaxslarning mulki bo'lgan buyumlar bo'lishi mumkin. Konsignatsiya shartnomasi asosida kelib tushgantovarlar yoki tovar-moddiy

zaxiralarni sotish haqida hisob-kitob hujjatlari rasmiylashtirilib, ammo o'z vaqtida xaridor tomonidan olib chiqib ketilmagan tovarlar bunga misol bo'la oladi. Bular xo'jalik yurituvchi subyektning tovar-moddiy zaxiralarga kirmaydi.

1-rasm. Tovar-moddiy zaxiralar hisobining vazifalari

Tovar-moddiy zaxiralarning buxgalteriya hisobi birligi xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan mustaqil tarzda shunday belgilanadiki, ushbu birlik mazkur zaxiralar to'g'risida to'liq va ishonchli axborotning shakllantirilishini, shuningdek ularning

mavjudligi va harakati ustidan tegishli nazorat o'rnatilishini ta'minlashi lozim.

4-BHMSga muvofiq, yuqori sanab o'tilgan tovar-moddiy zaxiralar turlari buxgalteriya balansining "Tovar-moddiy zaxiralar" umumiy moddasi doirasida birlashtirilgan. Ushbu moddaga 21-son

BHMSning quyidagi schyotlari qoldiqlari mos keladi:

- 1000 - "Materiallarni hisobga oluvchi schyotlar";
- 1100 - "O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga oluvchi schyotlar";
- 1500 - "Materiallarni tayyorlash va xarid qilishni hisobga oluvchi schyotlar";
- 1600 - "Materiallar qiymatidagi farqlarni hisobga oluvchi schyotlar";
- 2000 - "Asosiy ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar";
- 2100 - "O'zida ishlab chiqarilgan yarim tayyor mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlar";
- 2300 - "Yordamchi ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar";
- 2500 - "Umumishlab chiqarish xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlar";

2600 - "Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlar";

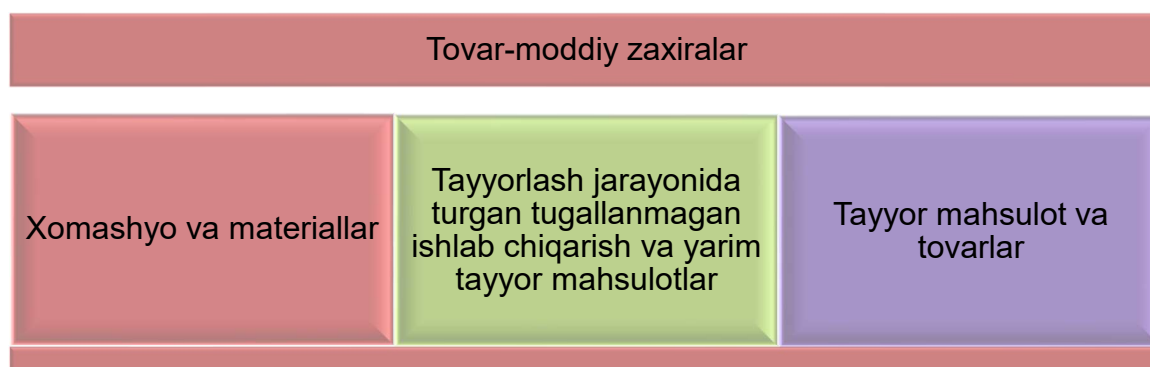
2700 - "Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarni hisobga oluvchi schyotlar";

2800 - "Tayyor mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlar";

2900 - "Tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar".

Oldingi hisobot davri oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'i ushbu hisobot yili boshlanishiga o'tkaziladi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalarda tovar-moddiy zaxiralaridan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish, ularning oqilona sarflanishiga rioya qilish, mahsulot tannarxida moddiy xarajatlarning salmog'ini minimallashtirish masalalariga alohida e'tibor beriladi.

2-rasm. Tovar-moddiy zaxiralar tarkibi

Ishlab chiqarish zaxiralari – xo'jalik yurituvchi subyektda keyinchalik qayta ishlashga yo'naltirilgan sotib olingan yoki mustaqil ravishda tayyorlangan buyumlardir.

Materiallar — ishlab chiqarish jarayonida bir marotaba qatnashadigan va o'z qiymatini bir ishlab chiqarish tsikli davomida to'liq ravishda yangidan yaratilayotgan mahsulotga o'tkazadigan aktivlardir.

Xomashyo va asosiy materiallar– ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning moddiy asosini tashkil etadi yoki uni tayyorlashning zaruriy qismi hisoblanadi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – tayyor mahsulotga aylantirilishi ularning keyinchalik qayta ishlanishini talab etadigan tovarlardir.

Tayyor mahsulot– barcha ishlab chiqarish bosqichlaridan o'tgan hamda sotish uchun mo'ljallangan buyumlar.

Tovarl – hech qanday ishlov bermasdan qayta sotish maqsadida sotib olingan moddiy aktivlar.

Ishlab chiqarishda tutgan o'rniga ko'ra korxonalarda ishlatiladigan materiallar asosiy va yordamchi materiallarga bo'linadi.

Asosiy materiallar deganda mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, obyektlarni qurish, montaj qilish, rekonstruk siya qilish, ta'mirlash va obodonlashtirish kabi ishlarni bajarishda bosh rolni o'ynovchi materiallar tushuniladi.

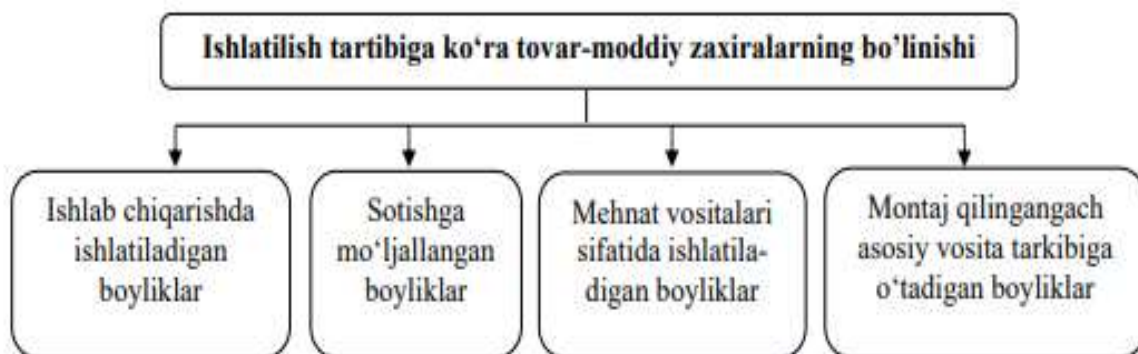
Asosiy materiallar – ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning moddiy asosini tashkil etuvchi aktivlar.

Yordamchi materiallar deganda mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, ishlarni bajarishda bosh rol ni o'ynamaydigan, lekin ularning bajarilishida qo'shimcha tarzda ishlatiladigan materiallar tushuniladi.

Yordamchi materiallar – asosiy materiallar tarkibiga kiritilmaydigan, ishlab

chiqarish jarayonida qo'shimcha tarzda ishlatiladigan materiallar.

Egalik qilish xususiyatiga muvofiq, moddiy-ishlab chiqarish zaxiralari tashkilotga egalik huquqi hamda xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi bo'yicha tegishli (xususiy) va unga ushbu huquqlar bo'yicha tegishli bo'lmagan (xususiy bo'lmagan) boyliklarga bo'linadi.

3-rasm. Ishlatilish tartibiga ko'ra tovar-moddiy zaxiralarning turkumi

Tovar-moddiy zaxiralar kirim bo'lishida quyidagi hujjatlar asosida rasmiylashtiriladi: kirim orderi, schyot-faktura, tovar-transport hujjatlari. Ular hisobda DT 2010, 2020, 2030, 2040 schyotlarida aks ettiriladi.

Misol: 10 000 000 so'mlik xom ashyo yetib keldi. Hisob yozuvi:

DT 2010 – "Xom ashyo va materiallar"

KT 6010 – "Yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar"

Qaytarib bo'lmaydigan qarzlar va ularni hisobga olish. Qaytarib bo'lmaydigan qarzlar – bu muddati o'tgan, ishonchsiz yoki huquqiy jihatdan undirilishi mumkin bo'lmagan debitorlik qarzlaridir. Ular buxgalteriyada zaxira hisobvaraqlari orqali qoplanadi.

Qaytarib bo'lmaydigan debitorlik qarzlar quyidagi holatlarda yuzaga keladi:

- Qarzdorning bankrotligi
- Sud qaroriga binoan qarzni undirishning imkonsizligi
- Qarzdorning uzoq vaqt aloqa qilmasligi

Hisobga olish tartibi: Qarzdor qarzi qaytarilmasligi aniq bo'lgach, u chiqimga olinadi va 9420 – "Qaytarib bo'lmaydigan

qarzlar bo'yicha zararlar" schyotida aks ettiriladi.

Misol: 2 000 000 so'mlik qarz qaytarilmasligi aniqlandi. Hisob yozuvi:

DT 9420 – "Zararlar"

KT 1220 – "Debitorlik qarzlar"

Debitorlik qarzlarini hisobga olish.

Debitorlik qarzlar – bu boshqa tashkilotlar yoki jismoniy shaxslar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyekt oldidagi majburiyatlardir. Ular 12-bob schyotlarida aks ettiriladi.

Turlari:

- Xaridor va buyurtmachilardan qarzdorlik
- Hisob-kitobdagi shaxslar qarzdorligi
- Avanslar bo'yicha debitorlik
- Soliq organlaridan qaytariladigan summalar

Debitorlik qarzlarining baholanishi:

- Haqiqiy qiymatda (ilgari olingan xizmat yoki tovar narxida)
- Tugatilgan qiymatda (agar qisman to'lanmagan bo'lsa)

Yozuv namunasi: Xaridorga 5 000 000 so'mlik mahsulot sotildi:

DT 1210 – "Xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar"

KT 9010 – “Mahsulotlar (ish, xizmatlar)dan tushum”

Tahliliy qism va amaliy tavsiyalar.

Zaxiralar va debitorlik qarzlari buxgalteriya balansining muhim qismlaridan bo'lib, ularning noto'g'ri hisobga olinishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligiga putur yetkazadi. Shu sababli:

- Har chorakda debitorlik qarzlari tahlil qilinib, qaytarilmas ehtimoldagilari aniqlanishi zarur.

- Tovar-moddiy zaxiralar muntazam inventarizatsiya qilinishi kerak.

- Buxgalteriya siyosatida zaxiralarning baholash usuli aniq belgilanishi shart.

Xulosa

Tovar-moddiy zaxiralar, qaytarib bo'lmaydigan qarzlari va debitorlik qarzlarning hisobga olinishi korxona moliyaviy holatini to'g'ri aks ettirishda katta ahamiyatga ega. Bu aktivlarning har biri bo'yicha aniq hisob yuritilishi, baholash va yoritilishning amaldagi standartlarga muvofiqligi korxona muvaffaqiyatining asosi bo'lib xizmat qiladi.

Tovar-moddiy zaxiralarning tashkilotga kelgusida aktiv bilan bog'liq iqtisodiy nafning kelib tushishiga ishonch mavjudligini aniqlashda korxona dastlabki tan olish paytida mavjud bo'lgan faktlarga asoslanib bo'lajak iqtisodiy nafning olinishi ehtimolligi darajasini baholashi lozim bo'ladi. Buning ma'nosi shundaki, korxona olingan aktivga egalik qilish, undan foydalanish va boshqarishga bog'liq bo'lgan barcha bo'lajak daromadlar (ular odatda tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishi, shuningdek sotilishidan tushadigan daromadlar shaklida namoyon bo'ladi) o'ziga tegishli bo'lishiga ishonch hosil qilishi lozim va mazkur obyektga egalik qilishga bog'liq barcha tavakkalchilikni (jumladan mulkning tasodifan ishdan chiqishi yoki buzilishi xavfi, shuningdek uni saqlash, qayta ishlash va hisobdan chiqarishga bog'liq ko'zda tutilgan xarajatlarni) o'z zimmasiga oladi. Iqtisodiy naf olish ehtimolligining mavjudligi korxona

aktiv bilan bog'liq bo'lgan, iqtisodiy moddiy boyliklarga ega bo'lishi va shunga muvofiq tegishli tavakkalchilikni o'z zimmasiga olishi xususida oydinlik kiritilishini taqozo etadi. Odatda iqtisodiy manfaatlar va tavakkalchiliklar korxonaga to'liq o'tgandagina bunday aniqlik paydo bo'ladi. Bungacha esa aktivni xarid qilish operatsiyasi deyarli talafotlarsiz (jarimalarsiz) bekor qilishini mumkin, shuning uchun aktiv tan olinmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ruipeng Tan, Lulu Pan, Mengmeng Xu, Xinxu He, “Transportation infrastructure, economic agglomeration and non-linearities of green total factor productivity growth in China: Evidence from partially linear functional coefficient model”, *Transport Policy*, 2022, ISSN 0967-070X, <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2022.09.027>.

2. [Rong, K.](#), [Liu, Z.](#) and [Shi, Y.](#) (2011), “Reshaping the business ecosystem in China: case studies and implications”, *Journal of Science and Technology Policy in China*, Vol. 2 No. 2, pp. 171-

192. <https://doi.org/10.1108/17585521111155228>

3. Yang, J.Y., Li, J. The development of entrepreneurship in China. *Asia Pacific J Manage* **25**, 335–359 (2008). <https://doi.org/10.1007/s10490-007-9078-8>

4. He, C., Lu, J. & Qian, H. Entrepreneurship in China. *Small Bus Econ* **52**, 563–572 (2019). <https://doi.org/10.1007/s11187-017-9972-5>

5. Atherton, A., & Newman, A. (2017). *Entrepreneurship in China: The Emergence of the Private Sector* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315625126>

6. Li, H. (2012). *History and Development of Entrepreneurship in China. Entrepreneurship and Economic Growth in China*, 13–34. doi:10.1142/9789814273374_0002